

Vrlo brzo dolazi do demobilizacije populacije. Neoliberalističke tendencije (na Zapadu 70-tih godina nijesu imale uspjeha) dovode socijalistička društva na nivo ekonomskog i političkog "anahronizma"; nastaje drastična socijalna diferencijacija; visoka nezaposlenost; nizak opšti nivo životnog standarda; porast kriminala, a sve to stvara socijalne uslove mnogo povoljnije za obnavljanje autoritarnih režima nego za razvoj demokratskih. Specifičnost prelaznog perioda u socijalističkim društvima je tako izražena u činjenici da je *neoliberalnom "slobodnom" tržištu više komplementaran nedemokratski nego demokratski politički sistem*.

Sliku stanja u bivšim socijalističkim društvima karakterišu: a) državni monopol u privredi; b) ideološki monopol i c) proces društvenog preobražaja inauguriše se "odozgo", "političkim sredstvima", dakle, u krajnjoj liniji na komandno-voluntaristički način. Snažne tendencije obnavljanja dosadašnjeg oblika su prisutne.

Međutim, redukcija ekonomske moći vladajuće grupacije, razvijanjem, koliko toliko, drugih oblika svojine, i uspostavljanje drugih centara moći moraju ipak imati odlučujuće političke konsekvence. To mora unositi značajne promjene u načinu funkcionisanja socijalističkog društva koje je počivalo na prisilnom interesnom monizmu i predstavlja podlogu političkog pluralizma. Nesporno, imamo situaciju u kojoj se ne mogu cjelovitije reprodukovati temeljni principi socijalističkog načina proizvodnje društvenog života.

Jedna od najznačajnijih promjena u socijalističkim društvima jeste proboj njihove izolovanosti od svijeta kapitalizma, što Lazić stavlja u odnos centar - periferija.

Međutim, odnos centra i periferije je veoma složen i ne može se jednostavno interpretirati kao jednosmjerni odnos u kojem su u svakoj situaciji i u svim društveno-istorijskim okolnostima svi djelovi periferije jednako zavisni od centra.

Velika je vjerovatnoća da sudbina socijalističkih zemalja neće biti zajednička: pristup kapitalističkom "svjetskom sistemu" biće za različite zemlje nejednak (na to će uticati unutrašnji činioci - tradicija, ekonomske, političke i kulturne pretpostavke u okviru svake zemlje, kao i spoljni - interesi, strateške sfere uticaja, postojanje resursa, istorijske veze i sl.).

Zbog toga će ne samo brzina tranzicije nego i njen smjer biti specifični za svaku zemlju.

Na unutrašnjem planu vlasnički pluralizam, snažna država, siromaštvo većine stanovništva vodi do formiranja oligarhijskih karakteristika društvenog strukturisanja: *društveni vrh* - posjednici državnog aparata i velikog bogatstva; *sredina hijerarhije* - manje grupacije od dva sloja: onih koji su vezani za državu i sitnih preduzetnika i *na dnu velika masa paupera* - koja će biti vezana za oligarhijski vrh. Ova struktura se mora označiti kao *eksplozivna*. Uglavnom, zaključak je da "postsocijalistička tranzicija" vodi većinu istočno-evropskih zemalja u periferijalizaciju koja podrazumijeva društvene forme striktno različite od onih kojima se težilo u herojskoj fazi rušenja komandnog društva. To znači da u dugoročnom smislu osnovni ciljevi društvene promjene tranzicijom nijesu ostvareni.

Sistemska nestabilnost tako dobija nove podsticaje, a otvorena periferijalizacija je jedina perspektiva.

U Lazićevoj studiji *Sistem i slom* su veoma zanimljive i inspirativne analize društvene pokretljivosti, sociološki aspekt neformalnih veza, odnos nacije i stratifikacije i druge kojima ovom prilikom nijesmo mogli pokloniti više pažnje.

Na kraju treba istaći da je Lazićeva, zaista bogata sociološka imaginacija u ovoj studiji došla do punog izražaja kako na teorijskom tako i na metodološkom planu. Značaj studije *Sistem i slom* za sociološku nauku je izvanredan, za "društveni inženjering" ništa manji.

Slobodan Vukićević

Zbornik radova: Mladen Lazić, Danilo Mrkšić, Sreten Vujović, Bora Kuzmanović, Stjepan Grdelj, Slobodan Cvejić i Vladimir Vuletić, Razaranje društva, Pripremio Mladen Lazić, Izdavač "Filip Višnjić", Beograd 1994.

Pred nama je jedna vredna i vrlo zanimljiva knjiga. Vrednost i zanimljivost daju

joj barem dve činjenice. Prvo, prva je knjiga od naših eminentnih sociologa nastala na

osnovu relevantne empirijske građe o društvu u *prelazu*, ili kako se to sada moderno kaže, o društvu u tranziciji. Drugo, autori su sociolozi sa različitim polaznim teorijskim stanovištima, što knjizi daje posebnu čar, a ova različitost pod pritiskom činjenica tek je u drugom planu.

Pre samog kazivanja o knjizi neophodno je naglasiti da je dužnost sociologa da se zapita, a što ova knjiga u velikoj meri čini, šta se zbiva u zemlji posle sloma realnog socijalizma i uvođenja parlamentarne demokratije, što je praćeno gubljenjem više od polovine svoje teritorije, a na jednom dojučerašnjem delu njene teritorije vodi se versko-građanski rat, ili možda završetak prvog i drugog svetskog rata, odnosno šta se dešava u zemlji izloženoj međunarodnoj izolaciji.

Profesionalna je dužnost sociologa da odgovori na mnoga postavljena i nepostavljena pitanja koja nameću promene koje se odvijaju pred našim očima. Ova knjiga na mnoga postavljena pitanja, po mome mišljenju, uspešno odgovara, i postavlja mnoga druga, drugim kolegama i samim autorima za drugu priliku.

Opšte je poznato da je posle "razdruživanja" i pod teretom ekonomske blokade došlo do naglog smanjenja ekonomske aktivnosti regularne privrede, a neki njeni delovi, visoko zavisni od uvoza, doživeli su pravi kolaps. Nagli pad regularne privredne aktivnosti doveo je do naglog siromašenja građana na jednoj i pojave malog broja bogatih na drugoj strani. Pod teretom stalnog siromašenja većine stanovništva i izdvajanja elite, često obogaćene na *nelegalan način*, društvo je adekvatno odgovorilo - došlo je do jačanja paralelne odnosno sive ekonomije. Posebno ako se ima u vidu da siva ekonomija na ovim prostorima već duže vreme, u većem ili manjem obliku, uspešno egzistira. Ovaj ključni proces u savremenom jugoslovenskom društvu opisao je Danilo Mrkšić. Ovde se mora reći da je ovo prva, i *apsolutno prva*, ozbiljna i sveobuhvatna sociološka studija o ovoj pojavi. To je posebno važno, jer je jedna od osnovnih njenih funkcija, kako sam autor naglašava, preživljavanje znatnog dela stanovništva.

U prvom delu studije teorijski se analizira proces dualizacije jugoslovenske privrede. Ovde ne možemo do detalja ulaziti u ovu nadarenu analizu sklopa uzroka odgovora društva na sistemsku krizu u vidu sive

ekonomije. Ti osnovni uzroci po Mrkšiću su sledeći:

- smanjenje mogućnosti formalnog sektora da zadovolji osnovne potrebe stanovništva;
- neuravnoteženost privrednog sistema (neefikasan javni sektor, neodređeni svojinski status,...);
- ekonomska blokada;
- nedorečen poreski sistem;
- mekan pravni poredak;
- komplikovana privredna regulativa;
- neefikasnost poreske administracije i pravosuđa;
- kriza legitimiteta države i političkog sistema i
- razbijanje države i zajedničkog tržišta.

Na pitanje koje su glavne aktivnosti sive ekonomije, Mrkšić odgovara da su to: poljoprivredna delatnost (25,2% angažovanih domaćinstava), trgovine (16,7%), zanatsko uslužne delatnosti (15,1%), intelektualne usluge (6,5%) i izdavanje stambeno-poslovnog prostora (3,2%). Rezultati istraživanja govore da je ona zahvatila gotovo sve pore društva, naime gotovo svako drugo (47,7%) domaćinstvo uključeno je u delatnost sive ekonomije, iz gotovo svih društvenih grupa: (poljoprivrednika 41,9%, NK radnika 42,1%, KV radnika 50,5% i službenika, stručnjaka i rukovodilaca 45,9%). Takođe, ne treba zaboraviti da je nešto više od petine (22,6%) ispitanika saopštilo da namerava da se uključi u dodatne aktivnosti - odnosno sivu ekonomiju.

Mrkšićevi rezultati istraživanja takođe pokazuju da prihodi od sive ekonomije čine 1/3 prihoda domaćinstava. Ovi prihodi, što je značajno podvući, ne menjaju osnovnu liniju podele stratifikacionih grupa, već nasuprot - dolazi do ekonomskog diferenciranja na unutarstojnom planu. Ključna posledica ovog unutarnjeg vrenja jeste "izdvajanje malobrojne elite bogatih" koja nastaje između ostalog i "neravnomernom raspodelom dodatnih prihoda". U ovu elitu bogatih ulazi između 3-5% učesnika.

Na drugoj strani siva ekonomija, pored svojih negativnih posledica na povećanje fiskalne stope kod regularne privrede, ima stabilizacionu ("amortizersku") funkciju. Odnosno, kako sam autor zaključuje, siva ekonomija čini *drugu liniju odbrane*, ona sprečava poslednju liniju odbrane: prodaju kuća, stanova, njiva.

Osnovna karakteristika sive ekonomije kod nas je što se razvila u poljoprivredi (samosnabdjevanje), zatim sferi prometa, a daleko manje u proizvodnji.

Ovde smo se približili drugom značajnom procesu u savremenom jugoslovenskom društvu, odnosno naglom siromašenju celokupnog društva koje analizira Sreten Vujović u studiji o načinu života društvenih slojeva. Kroz analizu prihoda, stanovanja, ishrane, opremljenosti domaćinstava, posedovanje automobila i potrošnju benzina, zatim, konzumiranje raznih potrošnih dobara i usluga, način korišćenja slobodnog vremena i godišnjeg odmora - Vujović, na vrlo precizan i dokumentovan način uporednom analizom podataka iz '90 i druge polovine '93 godine, pokazuje stvarnost "pukog preživljavanja" karakterističnog za većinu populacije. Otuda najviše smisla ima govoriti o distribuciji oskudice i bede. Zapravo, pauperizacija je zahvatila većinu građana, dok je jedna petina u stanju ozbiljne egzistencijalne ugroženosti. Ovakva "masovna pauperizacija nije dovela do brisanja slojnih razlika", odnosno nije došlo do iščezavanja srednje klase, i ako se to isto moglo čuti od njenih predstavnika. Nasuprot, došlo je do povećane diferencijacije uz sveopšte siromašenje. Odnosno, "ekonomska kriza probudila je jaz između *luksuza manjine i apsolutnog i relativnog siromaštva većine građana*".

Tako smo došli do trećeg ključnog procesa, a samim tim i studije, o novim i starim elitama. Odnosno pod uticajem uklanjanja monopola vlasti stvoreni su uslovi za otvaranje procesa sistemskih promena, o kojima govori Mladen Lazić. Stvaranjem uslova za tržišno privređivanje niklo je na hiljade malih i srednjih privatnih firmi čiji vlasnici, hteli to ili ne, čine osnov za razvoj nove elite konkurentne "javnoj eliti" iz komandne ekonomije. Ova nova privredna elita ima više društveno poreklo od prethodne. Lazić potvrđuje da ova nova preduzetnička elita ima natproporcionalno učešće očeva koji su zauzimali vodeće pozicije u politici i ekonomiji. On pokazuje da se sloj javnih preduzetnika postepeno transformiše u privatno preduzetnički. To će dolaziti sve više do izražaja jer je materijalni položaj privatnih preduzetnika u porastu a javnih u padu. Materijalno raslojavanje elite, po Laziću, povezano je sa "većom

količinom preduzetničkog rada i njihovim većim pasivnim uspehom".

Vladajuća društvena grupa ima veći interes za očuvanje postojećeg sistema jer im on omogućava da zadrže zaposednute položaje, ali takođe pokazuje dovoljnu elastičnost za uvođenje kontrolisanih promena. Ovu spremnost za kontrolisane promene Lazić tumači potrebom da se neutrališu pritisci konkurentskih političkih stranaka. Na drugoj strani javni preduzetnici usko vezani za vladajuću društvenu grupu teže da se osamostale (samo nešto više od 1/5 deklariše članstvo u nekoj stranci - to je ranije iznosilo preko 4/5).

Javne preduzetnike Lazić deli u tri približno jednake grupe: Prva, zastupa održavanje ustanovljenog tipa odnosa; Druga, zastupa nastavak kontrolisanih promena, i Treća, podržava strukturalnu promenu svojinskih odnosa.

Na drugoj strani 4/5 privatnih preduzetnika podržava ubrzani proces privatizacije.

Na kraju Lazić postavlja pitanje da li je reč o jedinstvenoj ili podeljenoj eliti? I nedvosmisleno odgovara da se pošlo od hipoteze da je reč o dve relativno odvojene grupe čiji interesi delimično konvergiraju, ali su istovremeno i konfliktni. Osnovna razlika između ove dve elite je u tome što su javni preduzetnici još uvek deo komandnog aparata koji se održao kao vladajuća društvena grupa i zato je evidentan njihov interes za održanje sadašnjeg "prelaznog perioda". Na drugoj strani privatni preduzetnici zainteresovani su za brzu privatizaciju i za uspostavljanje odgovarajućeg društvenog poretka, posebno pravnog, koji obezbeđuje vlasništvo i ugovorene transakcije. Radikalna privatizacija, po Laziću, postaje teško ostvariva zbog naglog siromašenja i verovatno propasti velikog broja javnih preduzeća.

Naravno, ovim prikazom nisam ni dotakao mnoga vrlo značajna pitanja koja kolega Lazić pokreće i na vrlo zavidnom nivou analizira.

Posledice ovih ključnih društvenih kretnja, analiziranih u, uslovno rečeno, prvom delu ove knjige, pokreću se u njenom "drugom" delu, odnosno u odeljku: vrednosne orijentacije.

Tako, primera radi, Bora Kuzmanović u poglavlju o autoritarnosti iscrpno analizira sva dosadašnja istraživanja izvršena kod nas na osnovu raznih modifikacija Adornove skale.

Nije sporno da se očekivalo povećanje autoritarnosti u ovoj Jugoslaviji posle razbijanja druge. Ovo najnovije istraživanje pokazalo je da je autoritarnost vrlo visoka: prosečni rezultat iznosi 3,73 (teorijska sredina 3,0). Istraživanje je takođe pokazalo da je autoritarnost povezana sa obrazovanjem roditelja ($C=0,36$), obrazovanjem ispitanika ($C=0,35$), rodnim mestom ($C=0,36$), mestom rođenja ($C=0,32$), granom delatnosti ($C=0,25$) i materijalnim položajem ($C=0,24$).

I pored obilja ranijih istraživanja poređenje sa njima nije sigurno, kako sam autor ističe, ali se ipak sa sigurnošću može reći da je poslednjih godina došlo do "povećane ionako visoke autoritarnosti". Takođe zaključuje da i pored uvođenja političkog pluralizma nije došlo do smanjivanja autoritarne svesti.

U studiji "Dominantne vrednosne orijentacije" iz pera Stjepana Grdelja testiraju se Likertovom skalom tri ključne vrednosne orijentacije: holizam (socijalistička ideologija u izmenjenim okolnostima), tradicionalizam (modifikovani oblik konzervativizma u širem smislu) i liberalizam. Na osnovu detaljno analiziranih rezultata istraživanja za celokupan uzorak utvrđena je značajna prevaga tradicionalističkog vrednosnog obrasca.

I na kraju, u trećoj studiji ovog "drugog" odeljka knjige Bora Kuzmanović uz pomoć modifikovane Bogordusove skale testira etničku distancu u trećoj Jugoslaviji. Na samom početku, pored teorijskog objašnjenja, daje pregled dosadašnjih istraživanja u drugoj Jugoslaviji i Srbiji, a koja su gotovo bez izuzetka konstatovala "malu etničku distancu, manju nego u mnogim drugim, razvijenijim zemljama sveta". Mnogi od tih rezultata, kako sam autor kaže, danas "ironično zvuče".

Sada nije više sporno da je u sadašnjoj Jugoslaviji "etnička distanca povećana, jer je to očigledno i nedvosmisleno, već u kolikoj meri je ta distanca povećana".

U ovom istraživanju (krajem '93) utvrđena je značajna etnička distanca - "najveća prema Albancima, a najmanja prema Romima i Makedoncima". Prilikom povećanja socijalne distance neki njeni

ključni činioci (obrazovanje, socijalni status, mesto življenja i mesto rođenja) gube na značaju koji su ranije imali, odnosno "društvena situacija snažnije determiniše etničku distancu" nego neki drugi ranije valjaniji pokazatelji kao što su socijalne i socijalno-psihološke karakteristike ispitanika.

U zaključnom poglavlju ove knjige Mladen Lazić daje jedan sjajan kroki promena u društvenoj strukturi, a što je i bila glavna tema istraživačkog projekta. U njemu autor ukazuje na sve one bitne promene koje su nastale u poslednjih nekoliko godina. Odnosno, pored pada materijalnog položaja svih društvenih slojeva ujedno je došlo i do diferencijacije, zapravo materijalni položaj jednog uskog sloja naglo se uzdiže. Takođe, u okviru samih slojeva dolazi do promena "mesta u ukupnoj stratifikacionoj strukturi". Zato Lazić zaključuje da se "stratifikaciona hijerarhija, ..., i dalje održava, ali unutar nje dolazi do značajnih promena".

I na samom kraju ovog prikaza treba pomenuti da je "treći" deo ove knjige, zapravo njen dodatak iz dela Slobodana Cvejića *Plan uzorka* i Vladimira Vuletića *Istraživanje u uslovima sankcija*, zaokružio ovu značajnu knjigu. Ova dva priloga su značajna po tri osnova:

Prvi, daje detaljan uvid u projektovanje uzorka, plan uzorka i ostvareni uzorak, na jednoj, i uslove pod kojima je istraživanje obavljeno, sa svim svojim dobrim stranama i nedostacima, na drugoj strani.

Drugi, daje primer drugim istraživačima, upućuje ih na eventualne prepreke i sugestije kako ih otkloniti.

Treći, daje primer kako studije proistekle iz empirijskih istraživanja treba urediti, što nije baš čest slučaj kod nas.

Nije na odmet napomenuti da ovoj sjajnoj knjizi nedostaje odeljak ili studija o regularnoj privredi, njenom kolapsu i perspektivama, u kojoj takođe mogu naći mesto i analize dosadašnjih tokova i uslova privatizacije, bolje rečeno prestrukturacije privrede ove treće Jugoslavije.

Slobodan Vuković